

Uitgewerkt!

Symposium ter gelegenheid van
het afscheid van Paul de Beer van
het SCP

20 oktober 2001

Paul de Beer
Jeanne de Bruijn
Anton Hemerijck
Jules Theeuwes

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, juli 2002

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2002

SCP-symposia 2

Binnenwerk: Redactie SCP

Omslagontwerp: GO - Grafische Ontwerpen, Den Haag

ISBN 90-377-0085-3

NUR 740

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Tel. (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: <http://www.scp.nl>

E-mail: info@scp.nl

Inhoud

Inleiding	7
1 <i>Werken aan de onderkant</i>	9
2 <i>Het geheim van het poldermodel</i>	17
3 <i>Werken als panacee of placebo</i>	29

Inleiding

Paul Schnabel

Dit symposium wordt gehouden ter gelegenheid van het afscheid van Paul de Beer als medewerker van het Sociaal en Cultureel Planbureau. De titel van het symposium is dan ook: *Uitgewerkt!* Paul is bij ons klaar en is inmiddels begonnen bij de Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid. Tegelijkertijd is er nog een aantal thema's blijven liggen, die weliswaar op een middag niet helemaal uitgewerkt kunnen worden, maar de moeite waard zijn om wat langer bij stil te staan en wellicht wat kanttekeningen bij te plaatsen.

We vinden het leuk om, kort na zijn vertrek naar de WRR, Pauls wetenschappelijke prestaties, zoals die met name zijn vastgelegd in zijn proefschrift, nog eens onder de loep te leggen. Het bijzondere van Paul is dat hij als persoon één van de originelere mensen van het instituut was, en dat is vandaag de dag op wetenschappelijk gebied niet meer zo vanzelfsprekend. Wetenschap wordt steeds meer gewoon bedrijfsmatig werk en de ruimte voor visie en voor een kritische houding die wat afwijkt van het gebruikelijke, is toch niet meer zo vanzelfsprekend als vroeger bij wetenschappers werd verondersteld. Met Paul hebben we een mooie combinatie van een goede onderzoeker die zijn sporen heeft verdiend, iemand met een heel eigen visie op de rol van arbeid in onze samenleving en iemand die duidelijk een kritische houding aanneemt ten opzichte van wat we eigenlijk vanzelfsprekend zijn gaan vinden rond werk. Je zou kunnen zeggen: in de echte sociologische traditie een mythenjager.

Hier en daar zit er ook een radicaal historisch-materialistisch tintje in zijn werk. Dat klinkt door in het merkwaardige idee dat alles wat met hoofd-, interactie-, communicatie-, coördinatie- en managementwerk te maken heeft uiteindelijk geen echt werk is, want uiteindelijk niet productief. Soms word je daarin ook bevestigd. Mijn beide burens zijn medisch specialist. Ze zeiden tegen mij: 'Paul, het is niet meer leuk in het ziekenhuis, al die managers en al dat gecoördineer en vooral die interim-managers die wij over ons heen krijgen. Vroeger was het veel leuker, want toen deden we het allemaal nog zelf en toen hadden we niet dat gezeur en dat geregeld en dat gecoördineer en dat eeuwige gevoel dat het elke keer weer anders moet, maar dat het niet beter wordt.'

Ik dacht: jammer dat De Beer daar niet bij zat. Ik zag hem daar al instemmend knikken op de achtergrond, zo van: dat krijg je nu als je te veel en te dure – en ook altijd weer andere – managers binnenhaalt.

De middag is onorthodox ingedeeld. Paul de Beer heeft de thema's gekozen en verzorgt zelf de inleidingen op die thema's. Over elk van de volgende drie thema's zal hij een stelling verdedigen:

- *werken aan de onderkant;*
- *het geheim van het poldermodel;*
- *werk als panacee of placebo?*

Elke stelling wordt vervolgens door een deskundige van buiten van kritisch commentaar voorzien. Het klinkt allemaal een beetje jongensboekachtig en als het ook maar een beetje zo spannend is, gaan we een mooie middag tegemoet.

Overzicht van de zaal

1 Werken aan de onderkant

Stelling van Paul de Beer

Wie geen betaald werk doet, loopt ongeveer vier maal zoveel risico op armoede als wie wel een betaalde baan heeft. Sinds bestrijding van armoede in het midden van de jaren negentig op de politieke agenda is terechtgekomen, geldt werkgelegenheidsbeleid dan ook als het belangrijkste wapen tegen armoede.

Toch blijkt werkgelegenheidsgroei niet vanzelf in minder armoede te resulteren. Dat komt in de eerste plaats doordat de meeste banen die er in de jaren negentig zijn bijgekomen niet bij uitkeringsgerechtigden zijn terechtgekomen. Om te bevorderen dat uitkeringsontvangers meer profiteren van de banengroei, is een uitgebreid pakket aan maatregelen ingevoerd. Zo kennen we inmiddels de ID-banen, de WIW-banen en de SPAK. Gezamenlijk kosten die zo'n 5 miljard gulden per jaar. Naar schatting zijn daardoor echter nog geen honderdduizend uitkeringsontvangers extra aan het werk geholpen, die bovendien lang niet allemaal arm waren.

Een tweede probleem is dat niet iedere arme die werk vindt, daarmee ook uit de armoede ontsnapt. Het gaat immers vaak om laagbetaald werk. Om werk voor uitkeringsgerechtigden financieel aantrekkelijker te maken en de kans te verkleinen dat werkenden onder de armoedegrens blijven steken, is in de jaren negentig de arbeidskorting in de loon- en inkomstenbelasting fors verhoogd, tot ruim 2000 gulden per werkende per jaar. Dat kost de fiscus jaarlijks een slordige 10 miljard gulden aan inkomsten. Niettemin is het aantal 'working poor', het aantal werkenden dat zich onder de armoedegrens bevindt, in Nederland in de jaren negentig met bijna 100.000 toegenomen (van 180.000 in 1990 naar 266.000 in 1998, ofwel van 5% naar 7% van de 'actieve huishoudens').

Omdat werk is uitgeroepen tot belangrijkste middel tegen armoede, maar meer werk niet vanzelf in minder armoede resulteert, geven we per jaar in Nederland dus zo'n 15 miljard uit om te bevorderen dat werk wel tot minder armoede leidt. Het effect daarvan is tot nu toe echter mager. Zouden we dit geld niet nuttiger kunnen besteden?

Laat ik, hoewel dit geheel ingaat tegen de heersende consensus, eens een simpel rekensommetje maken. Stel dat we de 15 miljard gulden die we nu besteden ter ondersteuning van het werkgelegenheidsbeleid hadden gebruikt om de inkomenspositie van de armen te verbeteren. Aangezien circa 900.000 huishoudens zich onder de armoedegrens bevinden, hadden we elk van die huishoudens ieder jaar zo'n 17.000 gulden extra kunnen geven! Nederland had daarmee het eerste land ter wereld kunnen zijn dat de financiële armoede vrijwel volledig had uitgebannen.

Vandaar mijn stelling:

Hoewel een betaalde baan voor individuele personen het beste middel is tegen armoede en sociale uitsluiting, is werkgelegenheidsbeleid geen effectief instrument om armoede te bestrijden.

Reactie door prof. dr. Jules Theeuwes (Stichting voor Economisch Onderzoek/Universiteit van Amsterdam)

Ik vind het bijzonder leuk om op Paul de Beers stelling te kunnen reageren. Daarna wil ik ook iets zeggen over het werkgelegenheidsbeleid en over de oorzaken van de inkomensongelijkheid.

We weten uit buitenlandse studies dat meer dan de helft van de groei van de arbeidsproductiviteit in een jaar ontstaat doordat mensen van een baan waarin ze wel eens minder productief zijn, overstappen naar een baan waarin ze meer productief zijn. Is dat voor Nederland ook het geval, dan wordt de groei van de arbeidsproductiviteit voor een groot deel veroorzaakt door het grote aantal baanwisselingen van Paul de Beer.

Over het onderwerp dat Paul heeft aangesneden, wil ik twee dingen zeggen. Het verrassende van de stelling is dat de vijftien miljard gulden die we besteden aan arbeidsmarktbeleid, nauwelijks tot geen effect heeft gehad op de armoede, terwijl het wel een van de doelstellingen van het arbeidsmarktbeleid is om armoede te verminderen in Nederland.

En een ander verrassend resultaat, dat hierbij aansluit, en dat uit zijn proefschrift naar voren komt, is dat indien mensen overstappen van niet-werken naar werken dat de armoede niet oplost: slechts veertig procent van de mensen die overstappen naar werk komt direct boven de armoedegrens uit. In eerste instantie lijkt dat een heel gek resultaat, want in Nederland is het toch zo dat je, als je gaat werken en dus je uitkering kwijt raakt, boven dat uitkeringsniveau komt en dus niet meer arm bent.

De manier waarop De Beer de armoedegrens bepaalt, is dat hij het niveau van het sociaal minimum in 1979 als basis neemt en jaarlijks aanpast aan de inflatie, zodat het niveau van 1979 wordt geëxtrapoleerd tot nu. Als je onder dat niveau blijft zitten ben je arm. Het ontsnappen aan de armoede wordt daarmee extra zwaar gemaakt. Waarom is dat zo? Ten eerste, omdat we in 1979 het hoogste reële niveau van het sociale minimum ooit hadden. Dat was nog een nasleep van de jaren zeventig, want nadien dalen de minimumlonen en uitkeringen in reële termen.

Ten tweede bewijst hij de stelling niet echt. In zijn proefschrift wordt niet echt gekeken wat er precies gebeurt met mensen die zo'n arbeidsmarktprogramma volgen, zoals het jeugdwerkgarantieplan of een loonkostensubsidie. Die directe test zit er niet in. Zijn stelling is gebaseerd op een correlatie: in de loop van de jaren

negentig hebben we 15 miljard gulden per jaar besteed aan het werkgelegenheidsbeleid en tegelijkertijd zien we diezelfde jaren de armoede niet verminderen. Daar legt hij een verband tussen, en dat mag, maar het is geen bewijs. Dat is slechts één mogelijke interpretatie van de resultaten.

Een wat meer algemeen argument is dat het desondanks economisch goed is dat mensen van een uitkering naar werk overstappen, omdat je daardoor de fundamentele schaarste in de samenleving beter oplost: mensen die eerst niet werken, niet productief zijn, leveren vervolgens een productieve bijdrage. In die zin is die overstap goed. Behalve als ze werk gaan doen dat niet nuttig is.

Het is echter niet zo dat *werk, werk, werk* altijd welvaartsbevorderend is. In wezen kunnen we mensen voor honderd procent werkgelegenheid garanderen door mensen vandaag een put te laten graven en die morgen dicht te laten gooien. Maar dat is niet welvaartsverbeterend. Werk is alleen maar welvaartsverbeterend als mensen productief werk doen: dingen maken waar behoefte aan bestaat.

Het tweede punt dat ik wil behandelen, is het werkgelegenheidsbeleid. Dat heeft te maken met de stelling die Paul poneerde en met een artikel van zijn hand in *Openbare uitgaven*, waarin hij een evaluatie maakt van de evaluaties van de effectiviteit van het werkgelegenheidsbeleid. Gemiddeld over de verschillende activerende arbeidsmarktmaatregelen die wij in Nederland hebben, kost het zo'n zestigduizend gulden om iemand weer aan het werk te helpen. Dan denk je: dat is eigenlijk niet veel, zestigduizend gulden om iemand aan het werk te helpen. Maar waar is die zestigduizend gulden op gebaseerd? Die is gebaseerd op een aantal veronderstellingen die hij moet maken wanneer hij de evaluatie van de evaluaties maakt. Mijn kritiek daarop is dat hij dan een beetje aan de gunstige kant gaat zitten. Om de netto-effectiviteit van arbeidsmarktbeleid te meten van bijvoorbeeld een Melkertbaan of van een loonkostensubsidie, moet je ook kijken naar de negatieve effecten van dat beleid. De negatieve effecten zijn bijvoorbeeld dat iemand die actief arbeidsmarktbeleid heeft gevolgd een werkend iemand vervangt. Een substitutie-effect dat je eigenlijk moet aftrekken van het bruto-effect om het netto-effect te krijgen.

Een andere mogelijke vorm is dat je mensen via het beleid aan het werk helpt die ook anders aan het werk gekomen zouden zijn. Dan ben je nutteloos geld aan het uitgeven want diezelfde uitkeringstrekker zou sowieso een baan gevonden hebben. Concurrentievervalsing is nog iets anders. Dat zijn moeilijk grijpbare zaken, moeilijk te meten en moeilijk hard te maken. Dan kan je een beetje gunstig gaan zitten en zeggen: het verschil tussen bruto en netto is niet zo groot. Of je kan wat pessimistischer zijn en zeggen: bruto- en netto-effect leveren wel een groot verschil.

Ik ben veel pessimistischer. Ik denk dat als je daar cynisch over bent – en omdat onlangs Naipaul de Nobelprijs voor de literatuur heeft gekregen, mag je weer heel erg cynisch zijn – van dit beleid heel moeilijk te bewijzen valt dat het economisch efficiënt is. Tegelijkertijd kun je het echter politiek gezien niet maken dit beleid niet uit te voeren. Als we straks een recessie induiken en er komt weer hogere werkloosheid dan kan het ministerie van Sociale Zaken het niet maken om geen actief arbeidsmarktbe-

leid te voeren. Als econoom denk ik dan: ze doen maar, dat is politiek noodzakelijk. Toch zou ik het niet gelijk adviseren; er zijn toch alternatieven. Een alternatief is bijvoorbeeld veel strenger op te treden ten aanzien van de eis om werk te zoeken. Uit de weinige studies die we hebben over het effect van boetes, het monitoren van werkzoekenden en het opleggen van een verplichting een baan te aanvaarden blijkt dat boetes vrij effectief zijn. Het zijn geen al te dure maatregelen, dus waarom doen we dat niet? Het is efficiënter, maar we doen het niet omdat de cultuur er niet naar is om mensen te straffen en te beboeten. Als in de volgende regering het gedogen weer wat minder gaat worden, komt het er misschien toch van, ook al omdat het niet zo'n duur beleid is.

Het laatste punt dat ik aan de orde wil stellen gaat over ongelijkheid; je vindt dit in hoofdstuk vijf van De Beers proefschrift *Over werken*. Dat hoofdstuk gaat over veranderingen in de inkomensverdeling en daar bekijkt de auteur de inkomensverdeling in de loop van de tijd in alle mogelijke dimensies. Hij vindt dat tot halverwege de jaren zeventig de inkomensverschillen in Nederland kleiner werden, zich vervolgens stabiliseerden en in de eerste helft van de jaren tachtig weer wat zijn gaan toenemen. Die afname en toename kun je opsplitsen en er een aantal oorzaken voor geven. Het kan zijn dat de ongelijkheid tussen groepen toeneemt, bijvoorbeeld tussen actieven en niet-actieven, of tussen hoger en lager opgeleiden, maar ook dat de ongelijkheid binnen een groep toeneemt, bijvoorbeeld tussen de werkenden onderling of tussen de hoger opgeleiden onderling. En nu blijkt dat de veranderingen in deze binnengroepsongelijkheid de sterkste verklaring bieden – in welke dimensie je ook kijkt – voor zowel de afname als de toename van de ongelijkheid in de laatste decennia. Dat is een verrassend resultaat, waar een uitdaging aan vast zit, want het is een maatstaf voor onwetendheid. We hebben voor die ongelijkheid geen verklaring. Er worden wel wat mogelijke verklaringen voor gegeven, maar we kunnen niet echt bewijzen dat die hypothesen van belang zijn.

Een andere aanwijzing dat die binnengroepsongelijkheid belangrijker wordt, volgt uit de verklaringskracht van zogenaamde loonvergelijkingen. Daarin probeer je het loonniveau van individuele werkenden te verklaren uit een groot aantal andere variabelen: opleiding, ervaring, man, vrouw, industrie waarin je werkt, niveau van functie en leidinggeven en wat je maar kunt bedenken. Als je zo'n loonvergelijking schat, dan kun je een deel van de variatie in de lonen verklaren en een deel niet. Nu blijkt dat in de loop der jaren het onverklaarbare deel steeds groter wordt: je kunt dus steeds minder verklaren met de variabelen waarin we dachten alles vast te kunnen leggen.

Een eerste verklaring hiervoor is een vermoeden dat ik met Paul deel: competenties als sociale en emotionele vaardigheden, probleemoplossend vermogen en noem al die modetermen maar op, worden steeds belangrijker op de arbeidsmarkt. Homogene groepen, bijvoorbeeld hoger opgeleiden, kunnen onderling toch enorm variëren in dit soort van competenties. Aan die competenties zou het kunnen liggen. Als we die zouden kunnen meten, dan zouden we dat kunnen vaststellen.

Een tweede verklaring die Paul geeft is dat we in een *winner-take-all society* leven. Dat is een samenleving waarin de winnaars – op welk gebied dan ook – onevenredig hoog

beloond worden. Dat is echter een subjectieve inschatting, waar ik niet in geloof. Ik denk eerder dat in de loop der jaren de arbeidsmarkt veel heterogener geworden is, dat het arbeidsaanbod veel gevarieerder is dan in de jaren zestig, zeventig. In die jaren beheersten vooral blanke mannen van middelbare leeftijd de arbeidsmarkt, dat was een redelijk homogene groep. In de loop der jaren zijn er veel meer vrouwen en allochtonen op de arbeidsmarkt gekomen, en is de leeftijdsverdeling veranderd. Dat betekent dat het veel moeilijker is om homogene groepen vast te stellen en ook de beloningssystemen zijn in de loop van de tijd, vooral in de jaren negentig meer en meer geïndividualiseerd. Daardoor zijn de lonen steeds moeilijker uit een aantal objectieve kenmerken te verklaren.

Het zijn allemaal hypotheses, en daar wil ik ook mee besluiten: het werk van een econoom is *never dull* en van Paul de Beer valt nog veel te verwachten.

Discussie

Van Sinderen:

Ik heb een vraag betreffende de externe effecten van werk. Ik denk aan twee soorten externe effecten. Waar ik zelf altijd mee worstel, is: hoe definieer je precies armoede? Want mensen die werken, hebben geen tijd om hun eigen kraan te maken, in de tuin te klussen, enzovoort. Als je een laag inkomen hebt in de vorm van een uitkering, heb je natuurlijk veel meer tijd om op de een of andere manier geld bij te verdienen. Mijn vraag is: houd je wel rekening met vrije tijd? Als je armoede definieert als een inkomen in de vorm van een uitkering, dan neem je dat externe effect in elk geval niet mee.

Het tweede externe effect heeft te maken met het arbeidsmarktbeleid dat je voert. Eén van de grootste problemen van Nederland is de criminaliteit. Door arbeidsmarktbeleid te voeren, is er een kans dat je op dat punt een positief extern effect kan meenemen.

De Beer:

Het is waar: ik heb alleen gekeken naar de effecten van meer werk op financiële armoede, of vrij besteedbaar inkomen. Werk kan veel meer effecten hebben dan alleen maar een hoog inkomen, en als je die andere effecten van werk hoog waardeert dan kan je tot de conclusie komen dat je het de moeite waard vindt om daar als samenleving veel geld in te steken. Ik moet er wel twee kanttekeningen bij maken. Over de eerste, de waardering van vrije tijd, zal ik later nog wat in algemene zin zeggen. Uit mijn onderzoek is gebleken dat werklozen die aan het werk gaan over het algemeen veel meer tevreden zijn dan in de tijd dat ze werkloos waren, ook als ze er financieel niet al te veel op vooruitgaan. Dat duidt aan de ene kant erop dat werk meer is dan alleen maar een bron van inkomen, dat mensen werk om andere redenen waarderen. Het duidt er tegelijkertijd op dat werklozen hun vrije tijd niet zo hoog waarderen en dat ze het, zelfs als ze er qua inkomen weinig op vooruitgaan, toch prettiger vinden om aan het werk te zijn dan werkloos te zijn. Vrije tijd biedt blijkbaar voor werklozen onvoldoende compensatie voor het gemis van een betaalde baan.

Wat het tweede betreft – leidt vermindering van werkloosheid tot minder criminaliteit? Uit onderzoek is bekend, dat criminaliteit onder mensen zonder werk in het algemeen hoger is dan onder mensen met werk. Alleen: wat is oorzaak en wat is gevolg? Voor zover ik weet hebben pogingen om op macroniveau verband te leggen tussen de hoogte van de werkloosheid en de omvang van de criminaliteit niet veel succes gehad. Het is niet uitgesloten dat je via werkgelegenheidsbeleid uiteindelijk ook iets bijdraagt aan vermindering van criminaliteit, maar ook dan is, net als bij die andere aspecten rond werkgelegenheidsbeleid, de vraag, hoe effectief dat is. Hoeveel geld moet je erin pompen om de criminaliteit in beperkte mate te laten dalen? Dat zal niet al te optimistisch stemmende resultaten opleveren. In het algemeen geldt voor dit soort problemen vaak: een directe aanpak is zeker op korte of middellange termijn effectiever dan via een omweg.

Theeuwes:

Ik wil hier even op ingaan. Ik heb in het verleden eens gekeken naar de macro-economische ontwikkeling van criminaliteit in Nederland en dat proberen te verklaren met behulp van allerlei variabelen als werkloosheid, verandering in inkomensverdeling enzovoort. Wat je dan vindt, is dat werkloosheid, economische groei en inkomensverdeling nauwelijks iets verklaren. De belangrijkste verklaring was het aandeel jongeren in de bevolking.

Vraag: De Beer stelt dat overheidsmaatregelen jaarlijks ongeveer honderdduizend mensen aan het werk helpen. Daar doet hij nogal bagatelliserend over. Het lijkt hem een druppel op de gloeiende plaat. Is dat werkelijk zo? Zijn het steeds dezelfde mensen? Ik denk eigenlijk van niet. Je kunt verwachten dat de belangrijkste reden waarom mensen niet aan het werk komen is dat ze niet aan het werk zijn. Werkloosheid is een negatieve indicatie om aan werk te komen. Dan zou de werker-
varing die men in een arbeidsmarktprogramma opdoet, een positief effect moeten hebben bij het zoeken van regulier werk. Als al die honderdduizend mensen elk jaar van plaats zouden wisselen, bereik je een gigantisch effect. Dan heb je binnen tien jaar een miljoen mensen van niet-werken naar werk. Zo sterk zal het effect in werkelijkheid niet zijn, maar door die maatregelen zal toch een deel van die groep een stap op weg naar regulier werk doen. Dan ziet dat getal van honderdduizend er heel anders uit.

Het is echter ook mogelijk dat een deel van die honderdduizend die dit jaar extra aan het werk zijn dankzij het arbeidsmarktbeleid, volgend jaar weer zonder werk zit, in plaats van door te stromen naar een reguliere baan. Er is relatief weinig bekend over de meerwaarde van arbeidsmarktmaatregelen in de vorm van uitstroom naar regulier werk, maar als je kijkt naar de absolute aantallen die uitstromen uit gesubsidieerde naar niet-gesubsidieerde banen, dan is dat in het algemeen weinig. Een deel van hen zou misschien uiteindelijk ook wel zonder die maatregelen aan het werk zijn gekomen. Op grond daarvan is het erg aannemelijk dat het aantal mensen dat via deze arbeidsmarktmaatregelen op eigen kracht aan de slag kan in een niet-gesubsidieerde

baan, heel gering is. Ik vind het daarom ook erg belangrijk dat in het beleid veel meer nadruk wordt gelegd op de doelstelling van uitstroom uit gesubsidieerd werk naar regulier werk. Al moet je daar niet al te hoge verwachtingen van hebben, omdat een deel van de doelgroep ongeacht hun werkervaring toch weinig kans maakt op een reguliere niet-gesubsidieerde baan. Ik ben wat sceptisch over de beleidsmogelijkheden om dat daadwerkelijk te bevorderen.

Kalma:

Op een gegeven moment zei Theeuwes: ik heb als econoom problemen met die stelling van De Beer, want zitten mensen zo in elkaar? Mensen gaan toch aan het werk als ze erop vooruitgaan? Hier raakt men een thema dat De Beer bij zijn lange mars door de adviserende instellingen in het land vaak heeft aangeroerd: de vraag wat mensen nou eigenlijk beweegt toe te treden tot de arbeidsmarkt. Voor een econoom heeft hij naar mijn idee altijd relativerende opmerkingen gemaakt over het belang van de financiële problematiek. Ik heb in dit verband een vraag aan Theeuwes: hoe zit het, gegeven de forse afname van de werkloosheid in de afgelopen jaren in Nederland onder langdurig werklozen, met dat beroemde probleem van de marginale druk aan de onderkant van de arbeidsmarkt? Bestaat dit probleem wel degelijk, maar hebben mensen toch op zijn minst andere motieven of beweegredenen om de arbeidsmarkt te betreden? Of valt het met die problematiek van de marginale druk eigenlijk wel mee?

Theeuwes:

Mensen hebben allerlei motieven om toe te treden tot de arbeidsmarkt. Hoe verklaar je waarom vrouwen in Nederland zo vreselijk veel later de arbeidsmarkt betraden dan in de buurlanden? Nederlandse vrouwen waren relatief hoog opgeleid, en die opleiding steeg nog. De mogelijkheden op de arbeidsmarkt werden groter, de dienstensector groeide. Je komt er dan met een louter economische verklaring niet uit.

Er is een keer gesimuleerd of door verhoging van de lonen vrouwen konden worden geprikkeld om tot de arbeidsmarkt toe te treden. Dat blijkt inderdaad het geval te zijn, maar daarmee kun je nog niet alles verklaren. Er spelen dus ook politieke, sociale en psychologische factoren. De financiële prikkel is belangrijk maar verklaart niet alles.

Het tweede dat je over de financiële prikkel kunt zeggen, is het volgende. Een baan wordt doorgaans veel beter betaald dan strikt noodzakelijk is. Neem mijn eigen baan. Als jullie het niet verder vertellen: je kunt veel van mijn inkomen wegnemen voordat ik het werken zal staken. Dat moet je niet doen natuurlijk, ik word daar niet gelukkig van, maar ik heb toch een vorm van psychisch inkomen uit dat werk. Na een loonsverlaging van vijfhonderd of duizend gulden per maand blijf ik gewoon werken, en dat is omdat ik nog niet aan de grens zit: ik ben heel tevreden met mijn baan. Maar er zijn waarschijnlijk ook wel wetenschappers of hoogleraren die wel aan zo'n grens zitten, bij wie het psychisch inkomen veel lager is. Die hebben maar een heel kleine verandering in perspectieven nodig om bijvoorbeeld over te stappen van de Universiteit van Amsterdam naar Shell. Voor de werking van de arbeidsmarkt is het voldoende als

marginale groepen veranderen. Het hoeft dus niet zo te zijn dat iedereen op financiële prikkels reageert, maar wel dat die marginale groep die wel op prikkels reageert, voldoende groot is. Dán werken markten via prikkels. Dat is het economische antwoord.

De Beer:

Er werd ook een vraag gesteld of de doelstellingen van het werkgelegenheidsbeleid niet wat ruimer moet worden gezien, namelijk: niet alleen het aan het werk helpen van kansarme werklozen, maar ook het creëren van collectieve voorzieningen waarvan een brede behoefte bestaat in de samenleving. Bij een flink deel van de gesubsidieerde banen is dat een belangrijke neven-, zo niet een gelijkwaardige doelstelling geweest. Tegelijkertijd wordt het, nu de arbeidsmarkt krupper wordt, steeds duidelijker dat het lastig is die twee doelstellingen met één maatregel te realiseren. Veel gesubsidieerde instellingen hebben behoefte aan meer personeel, maar zitten blijkbaar niet te wachten op groepen die via het arbeidsmarktbeleid aan het werk geholpen moeten worden, namelijk de langdurig werklozen. Ik twijfel er niet aan dat als instellingen in bijvoorbeeld de gezondheidszorg zelf zouden kunnen bepalen wat ze met het geld van het arbeidsmarktbeleid doen, ze daar heel andere mensen voor zouden aanstellen dan nu bijvoorbeeld bij de Melkertbanen moet. Dat maakt het erg lastig om de twee doelstellingen, die tot op zekere hoogte op gespannen voet met elkaar staan, langdurig met elkaar te combineren. Op een ruime arbeidsmarkt, zoals tot enkele jaren geleden het geval was, ging dat beter omdat er toen onder de werklozen meer mensen waren met behoorlijk hoge capaciteiten. Momenteel kun je je bij de harde kern van de bijstandontvangers – mensen die ook op een krappe arbeidsmarkt niet eenvoudig een niet-gesubsidieerde baan kunnen krijgen – afvragen of zij wel altijd de geschikte mensen zijn om bijvoorbeeld in de gezondheidszorg of in het onderwijs te worden ingeschakeld. Daarom kun je de twee doelstellingen misschien beter uit elkaar trekken en een deel van het budget gebruiken om extra collectieve diensten te creëren en een ander deel nog veel specifiek te richten op de groepen die tot nu toe onvoldoende bereikt zijn met het arbeidsmarktbeleid.

2 *Het geheim van het poldermodel*

Stelling van Paul de Beer

In 2002 vieren we het eerste lustrum van het poldermodel. Althans van de term ‘poldermodel’, die in 1997 voor het eerst in de media opdook. Maar volgens velen viert het poldermodel dat jaar eigenlijk zijn twintigste verjaardag. In 1982 sloten Wim Kok en Chris van Veen immers het historische Akkoord van Wassenaar dat, zo luidt de communis opinio, de basis legde voor het huidige succes. Van die twintig jaar wordt echter pas de laatste vijf jaar in positieve termen over het Nederlandse model gesproken. Vóór die tijd had men het over *Dutch disease*, over een schoolvoorbeeld van falend werkgelegenheidsbeleid, over een verstarde economie en een stroperig overlegmodel.

Waarom duurde het zo lang voor het poldermodel een succes werd – of althans voor het succes ervan algemeen werd onderkend? Het antwoord op die vraag is tevens de reden waarom het poldermodel zolang stand heeft kunnen houden.

In Nederland reageren de lonen met enige vertraging op veranderingen in de werkloosheid. Dat komt niet door het Akkoord van Wassenaar, want dit gold ook al in de jaren zestig en zeventig. De explosieve stijging van de werkloosheid na de tweede oliecrisis in 1979 had dan ook al in 1980 – twee jaar vóór Wassenaar – tot gevolg dat de lonen achterbleven bij de prijsstijging. Vanaf 1984 begon dankzij deze reële loondaling de werkgelegenheid weer te groeien. Maar juist op dat moment begaven de Nederlandse vrouwen, die zich lang tevreden hadden gesteld met hun rol als huisvrouw, zich massaal op de arbeidsmarkt. En wat niemand had voorzien: ze bleken daarin nog uitermate succesvol te zijn ook, want van de nieuwe banen die er bijkwamen, wisten zij bijna tweederde ‘in te pikken’. De keerzijde van deze ontwikkeling was echter dat de werkloosheid hoog bleef en in tien jaar tijd per saldo nauwelijks daalde. Daarom werd het poldermodel lange tijd allerminst als een succes gezien. En daarom heeft het proces van loonmatiging zich ook zo lang voortgezet.

Nu de werkloosheid de laatste vijf jaar eindelijk sterk is teruggelopen, wordt tegelijkertijd de kwetsbaarheid van het poldermodel zichtbaar. De lonen beginnen weer fors op te lopen, juist op een moment dat de economische groei vertraagt. Sommigen pleiten daarom al weer voor een nieuw ‘Wassenaar’. Maar het paradoxale van het poldermodel is dat, wil dit iets opleveren, de werkloosheid eerst fors zal moeten oplopen.

Mijn stelling luidt daarom:

Het geheim van het poldermodel, de loonmatiging, was niet het resultaat van het Akkoord van Wassenaar in 1982, maar van de massale toestroom van vrouwen naar de arbeidsmarkt.

Reactie van dr. Anton Hemerijck
(Wetenschappelijke Raad voor het
Regeringsbeleid)

Mijn stelling luidt ten eerste: vermijd het begrip poldermodel. En ten tweede: stel het niet gelijk aan loonmatiging, zoals bijna iedereen doet.

Natuurlijks is de fraaiste prestatie van het bejubelde poldermodel de spectaculaire werkgelegenheids groei in de afgelopen twintig jaar. Deze is in Nederland, in tegenstelling tot de Verenigde Staten en Groot Brittannië, waar de werkgelegenheid in deze periode ook toenam, niet gepaard

gegaan met een enorme toename in armoede en inkomensverschillen. In een poging tot verklaring van het Nederlandse success hebben Jelle Visser en ik in ons boek *A Dutch miracle?* ervoor gekozen om de veranderingen in Nederlandse arbeidsverhoudingen en hervormingen op het gebied van de sociale zekerheid en het arbeidsmarktbeleid over de afgelopen twee decennia te analyseren als een dynamisch proces van institutioneel leren. Institutioneel leren houdt hier het midden tussen ‘puzzelen’ – inzicht verkrijgen in de aard van de problemen en het vinden van stukjes van mogelijke inhoudelijke oplossingen – en ‘poweren’ – het mobiliseren van maatschappelijke en politieke krachten voor haalbare en uitvoerbare aanpassingen in het beleid.

Toen we de laatste hand legden aan de conclusies van het boek, ergens in augustus 1997, werd het begrip ‘poldermodel’ allengs gemeengoed in de media, en dit het eerst in het buitenland. Wij hebben ons toen afgevraagd: moeten we hier nu nog aandacht besteden, ook tegen de achtergrond dat we voorgaande zeven hoofdstukken niet hadden gerept over het begrip poldermodel? Jelle Visser vond dat we dat vooral niet moesten doen. Ik vond dat we toch iets over het poldermodel moesten zeggen, al was het maar om het concept tegen de achtergrond van onze eigen analyse te nuanceren. Bovendien spreekt het polder cliché van de Hollanders die door georganiseerde collectieve samenwerking in waterschapsbesturen de vijand – eeuwenlang het water, nu de internationale concurrentie – van het lijf houden, natuurlijk aan door zijn eenvoud, en nog steeds. Toch zijn er goede redenen om voorzichtig te zijn met het begrip poldermodel. Die hebben we toen, in de laatste alinea van het boek opgeschreven. Ik noem er nu zes.

Ten eerste wordt elk modelbegrip normatief gebruikt. Het is als een schoonheidswedstrijd, maar omdat smaken en preferenties verschillen, ontaardt een debat over economische modellen gemakkelijk in een ideologische dialoog tussen doven. Je bent voor of tegen het poldermodel, zoals mensen ook voor of tegen het Amerikaanse model zijn, wat dat ook mag zijn.

Ten tweede, meer pragmatisch, kunnen ‘best practice’ oplossingen in een bepaald

land nooit zonder meer gekopieerd worden in een andere nationale setting, gegeven het feit dat verschillende landen in institutioneel opzicht enorm van elkaar verschillen. Je kunt niet zomaar zeggen: hé, Italianen, waarom zouden jullie niet eens wat meer in deeltijd gaan werken!? Zo werkt dat niet. Wel kunnen interessante lessen hier hervormingen elders inspireren.

Ten derde is het modelbegrip inherent statisch. In ons boek stond bovenal de dynamiek van beleidsveranderingen op macro-economisch terrein, loonbeleid, sociale zekerheid en arbeidsmarktbeleid centraal. We constateerden in de loop van de tijd belangrijke ‘spillovers’ tussen verschillende beleidsdomeinen. Veelal werd een dringend probleem op een beleidsterrein voor de helft opgelost in het macro-economisch beleid en de arbeidsverhoudingen om vervolgens de andere helft van het probleem door te schuiven naar de beleidsterreinen van de sociale zekerheid en het arbeidsmarktbeleid.

In het verlengde hiervan kan – ten vierde – niet zomaar gesproken worden over zoiets als een constante consensuscultuur in Nederland. Ik denk dat je de *Dutch disease* van de jaren zeventig en vroege jaren tachtig toch ook voor een belangrijk deel moet toeschrijven aan een overlegeconomie waarin de partijen elkaar in een verlamdende greep hielden.

Ten slotte leg je met een term als het poldermodel te veel nadruk op *virtu* (deugdzaamheid) in het beleid en te weinig op *fortuna* (geluk). Zoals Machiavelli al wist, is succes altijd een combinatie van *virtu* en *fortuna*.

Waar ikzelf misschien wel de grootste moeite mee heb is dat in het gebruik van het begrip poldermodel twee analytisch te onderscheiden aspecten van beleid op een hoop worden gegooid. Dat zijn de dimensies van de beleidsinhoudelijke recepten, in ons voorbeeld loonmatiging, en dat van modes van besluitvorming en beleidsuitvoering, in ons voorbeeld de combinatie van coalitiepolitiek en de overlegeconomie. Ook Paul de Beer maakt zich schuldig aan de vermenging van beleidsinhoud en institutionele vormgeving. Sterker nog: hij gaat grotendeels voorbij aan het aspect van besluitvorming en beleidsuitvoering. Ons boek gaat bij uitstek over de interactie tussen beleidsinhoudelijke keuzen en de politieke institutionele inbedding waarbinnen beleid wordt gemaakt. En dit in drie periodes: de jaren zeventig, tachtig en negentig. Daarbij vergelijken we de Nederlandse prestaties met andere landen. In onze analyse wordt het Nederlandse succes niet gelijkgesteld aan loonmatiging, maar zijn we op zoek gegaan naar de ‘goodness of fit’ tussen inhoudelijke keuzen in het beleid en de institutionele voorwaarden voor het welslagen van het gekozen beleid en feedback- of leereffecten op het gevoerde beleid.

Het is tegenwoordig bon ton om het Akkoord van Wassenaar als belangrijk leermoment in het Nederlandse hervormingstraject, en de daarmee verbonden lang volgehouden strategie van loonmatiging, als effectieve reactie op intensievere internationale concurrentie, te bagatelliseren. Wat mij betreft is georganiseerde loonmatiging, ingebed in een vernieuwde institutionele structuur van gecoördineerde decentralise-

ring, en geschraagd door bestaande instituties als de Stichting van de Arbeid en de SER, die in de nasleep van Wassenaar hun tweede jeugd beleefden, een schoolvoorbeeld van een bijna perfecte 'goodness of fit' tussen beleidsinhoud en institutionele verankering.

Hoe kunnen we nu het beste de modus van besluitvorming en beleidsuitvoering in Nederland karakteriseren. In termen van institutioneel leren: in ons land *puzzelen* en *poweren* politici niet alleen; kennis en macht wordt gedeeld met (semi-)overheidsorganisaties, adviesorganen en georganiseerde belangengroepen. Dit is een onderscheidend institutioneel kenmerk van het Nederlandse beleidsbestel. Adviesorganen als de SER en de Stichting van de Arbeid, maar ook het meer onafhankelijke CPB en de WRR, waar ik zelf werk, spelen een vooraanstaande rol in de ontwikkeling van het Nederlandse sociaal-economische beleid. De politiek heeft weliswaar een grote constitutionele verantwoordelijkheid, maar vormt niet een dominant machtscentrum. De Nederlandse traditie van het delen van de beleidsruimte tussen statelijke actoren en maatschappelijke organisaties heeft zowel voor- als nadelen. Per saldo is er sprake van een aanzienlijk gezamenlijk probleemoplossend vermogen, maar tevens ligt er altijd de dreiging van verstarring en besluiteloosheid op de loer. In de vele organen die de Nederlandse verzorgingsstaat rijk is, kunnen de sociale partners, de overheid, onafhankelijke experts in een stabiele omgeving naar elkaars verschillende inzichten luisteren. Wanneer het collectieve inzicht in beleidsproblemen en de stukjes van de puzzel van mogelijke oplossingen op hun plaats vallen, worden nieuwe beleidslijnen zichtbaar. En als belangengroepen voldoende representatief zijn en hun vertegenwoordigers in voldoende mate het vertrouwen van hun achterban hebben, dan hebben in goed overleg ontwikkelde beslissingen een groot maatschappelijk draagvlak. Dit heeft het grote voordeel van lagere zoek-, uitvoerings- en handhavingskosten dan eenzijdig door de overheid opgelegde besluiten. De keerzijde van het delen in de beleidsruimte is het probleem van de 'veto-posities' en de hindermacht van belangenorganisaties die belangrijke taken van medebewind zijn toebedeeld. Vooral de noodzaak tot consensusvorming in de vaste podia van overleg en advies kan gemakkelijk ontaarden in immobilisme in de besluitvorming en het beleid. Bij uitblijven van consensus ontstaat er dan een zogeheten *joint-decision trap*, een hardnekkige vorm van collectieve besluiteloosheid. In dergelijke situaties van 'immobiel corporatisme' trachten partijen veelal elkaar de zwarte piet toe te schuiven, waarbij vakbondsvertegenwoordigers werkgevers beschuldigen van een vertrouwensbreuk, en beiden zich richten tegen de politiek. Immobiel corporatisme is natuurlijk een bijzonder groot risico voor een democratische overheid die niet over een administratief machtscentrum beschikt, maar zich in dit soort situaties van collectieve beleidsverlamming wel genoodzaakt ziet het ongebaande pad van bestuurlijke ontvlechting in te slaan.

In *A Dutch Miracle* hebben wij vooral gelet op leereffecten van ervaringen met beleidsfalen in de onderscheiden terreinen van macro-economisch beleid, de arbeidsverhoudingen, sociale zekerheid en arbeidsmarktbeleid en hoe als reactie hierop nieuwe ideeën in het beleid tot ontwikkeling zijn gekomen. Vooral de opeenvolgende

recessies in het midden van de jaren zeventig, het begin van de jaren tachtig, en aan het begin van de jaren negentig, die veelal ook gepaard gingen met verschuivende machtsverhoudingen, waren belangrijke *triggers* voor hervormingen in heel Europa. Recessies geven veelal voeding aan een *sense of urgency* en maatschappelijk bewustwordingsprocessen, waarbij er brede politieke discussie losbrandt over de empirische juistheid en normatieve gepastheid van het bestaande beleid en concurrerende ideeën. Hervormingsvoorstellen die het vigerende beleidsparadigma en daarmee verbonden instituties aantasten, stuiten in eerste instantie op fel verweer van de zittende beleidsge-meenschap. Een alternatief beleidsparadigma heeft alleen dan een kans van slagen wan-neer nieuw ideeën worden ondersteund door een voldoende sterke politieke coalitie. Pas wanneer de probleemdruk hoog genoeg is opgelopen, een alternatief beleidsparadigma is geformuleerd, en een voldoende sterk politiek draagvlak is gemobiliseerd, kunnen ingrijpende inhoudelijke en institutionele aanpassingen in het beleid hun beslag krijgen.

Het grote probleem van de jaren zeventig was – kort door de bocht – stagflatie. Afgemeten aan inflatie en werkgelegenheidsgroei stond Nederland er in deze jaren, internationaal gezien, zeer beroerd voor. Aan het begin van de jaren tachtig diende zich een ander economisch probleem aan, die van een forse stijging van de rentevoet. Nederland had, als erfenis uit de jaren zeventig, een hoge overheidsschuld, waarover hoge rente moest worden betaald. Zowel wat de werkgelegenheidsgroei als wat de overheidsfinanciën betreft, deed Nederland het in de tweede helft van de jaren tachtig, internationaal gezien, wat beter. In de jaren negentig (1990-1998) scoorde Nederland internationaal voor het eerst weer goed in termen van werkgelegenheidsgroei. Doordat de overheidsfinanciën nog niet goed op orde waren, bleef het moeilijk om banen in de publieke sector te creëren. Wel nam in deze periode in landen als Zweden en Nederland de inkomensongelijkheid toe, al moet je dat wel afmeten aan de begin-situatie van zeer kleine inkomensverschillen.

Hoe kunnen we nu deze uitkomsten in verschillende tijdsperioden verklaren? Dat heeft met inhoudelijke beleidskeuzen en de politiek-institutionele vormgeving te maken. Bij de eerste oliecrisis in de jaren zeventig waren er verschillende mogelijk-heden: fiscaal stimuleren in combinatie met een *soft currency* of bezuinigen en stre-ven naar een *hard currency*. Duitsland koos als eerste voor de tweede optie gekozen. Dit beleid was in de jaren zeventig heel succesvol, en opnieuw begin jaren tachtig. Uiteindelijk heeft Duitsland het hiermee echter niet kunnen redden, grotendeels door de grote last van de eenwording.

In Nederland lag dit anders. Vooral het *uitblijven* van vrijwillige matiging toen resul-teerde in een verontrustende stijging van de arbeidsinkomensquote en een dien-overeenkomstige dramatische erosie van de rendementspositie van het Nederlandse bedrijfsleven. Die werd nog eens extra op de proef werd gesteld door de appreciatie van de Nederlandse gulden en de structurele overschotten op de betalingsbalans, vanwege de hoge aardgasbaten, die weer op Keynesiaanse leest consumptief werden aangewend

in de sociale zekerheid. Machiavelli's *fortuna* houdt ook politieke pech in. De oliecrisis van 1973 overviel Nederland op het bijzonder ongelukkige moment dat de Nederlandse samenleving volop verstrikt was in processen van politieke polarisatie, radicalisering, maatschappelijke ontzuiling en deconfessionalisering. Den Uyl en Zijlstra voerden onderling een felle strijd, waarbij De Nederlandsche Bank voor hard currency beleid koos. De regering kreeg het niet voor elkaar om fiscale stimulering via de sociale zekerheid te ondersteunen met loonmatiging. In die periode wist Oostenrijk dit overigens wel te realiseren. Het mislukken van centraal overleg resulteerde in de jaren zeventig in een fiks aantal looninterventies, die vervolgens het toch al precaire overlegklimaat verder ondermijnden. In de tweede helft van de jaren zeventig maakte de Keynesiaanse gemengde economisch orde geleidelijk aan plaats voor een stringenter macro-economisch beleid. Hiermee verschoof de verantwoordelijkheid voor werkgelegenheid naar aanpalende beleidsdomeinen, met ingrijpende consequenties voor de loonpolitiek en de arbeidsvoorwaardenvorming. Duitsland werd niet met die problematiek geconfronteerd, doordat het direct al een switch maakte naar het monetarisme.

Zo zie je dat er in het begin van de jaren zeventig verschillende strategieën worden gevolgd en wisselende successen worden geboekt. Nederland en andere continentale verzorgingsstaten (zoals Zwitserland en Oostenrijk) beginnen al heel vroeg met minder productieve werknemers naar huis te sturen. Toch speelde in al die perioden in verschillende landen loonmatiging een heel belangrijke rol, niet alleen met het oog op de werkgelegenheid, maar ook met het oog op fiscale consolidatie. Loonmatiging is natuurlijk nooit alleen het wondermiddel dat je als beleidsinstrument selecteert en toepast. Dan kom je in andere domeinen in de problemen. Als je het een beetje negatief ziet, dan leidt loonmatiging niet tot meer werkgelegenheid, maar alleen tot minder verlies van bestaande banen. Maar als je dat niet had gedaan, zou er meer werkloosheid zijn geweest. Doordat daarnaast door loonmatiging de arbeidsinkomensquote daalt, heeft ze ook een positief effect gehad op de investeringen. Doordat de productie iets goedkoper werd, ging de export omhoog. Dat heeft wel weer een nadelig effect in de vorm van een appreciatie van de gulden, maar per saldo leidt loonmatiging toch tot een toename van de effectieve vraag. Daar komt dan nog de groei van het arbeidsaanbod van vrouwen bij.

Na de tweede oliecrisis in 1979 gingen de bonden die opereerden in internationale sectoren hun lonen matigen. Werkgevers- en werknemersorganisaties sloten op 24 oktober 1982 in de Stichting van de Arbeid een bipartiete overeenkomst, die later het 'Akkoord van Wassenaar' is gaan heten. Na een decennium van immobiel corporatisme, vonden werkgevers en werknemers elkaar in een ruilpakket van marktconforme loonmatiging en arbeidsduurverkorting ter versterking van de rendementen van het bedrijfsleven en ter leniging van de werkloosheid. Nu is de cruciale vraag of de loonmatiging te danken is aan het overleg tussen de sociale partners, zoals het Akkoord van Wassenaar uit 1982, of dat het akkoord simpelweg het resultaat en de reflectie is van arbeidsmarktomstandigheden. Omstreeks 1982 en rond 1992 gaat de CAO-loonontwikkeling nog een keer fors omlaag, ondanks het feit dat de loonmatiging in 1979 al

is begonnen. De duidelijke beweging naar beneden in de CAO-ontwikkeling in 1982 kun je niet puur uit arbeidsmarktomstandigheden verklaren. Bij de EMS-crisis en de Duitse eenwording in het begin van de jaren negentig is er nog een keer zo'n neerwaartse bijstelling in de loonontwikkeling. Een nog interessantere vraag is waarom die loonmatiging zo lang is volgehouden, ook in tijden dat de Nederlandse banenmachine op volle toeren begon te raken. In internationale vergelijking is Nederland in dat opzicht echt excentrisch. Mijn intuïtie zegt dat er iets bijzonders aan de hand is in de besluitvormingsstructuur, die ten dele verklaart waarom de loonmatigingsstrategie zo lang wordt volgehouden.

De veranderingen in de Nederlandse arbeidsverhoudingen sinds 1982 laten zich het beste karakteriseren aan de hand van een aantal inhoudelijke en institutionele veranderingen en constanten. De beleidsinhoudelijke kern van het Akkoord van Wassenaar betrof 'winst en werk boven inkomen' tegen de achtergrond van een stringent macro-economisch kader. Hierbij werden twee taboes doorbroken: aan werknemerskant het verworven recht van de prijscompensatie en aan werkgeverskant de herverdeling van werk. Er ging een belangrijke morele kracht uit van het Akkoord van Wassenaar. De bereidheid om de lonen te matigen bleef hoog, ook toen de werkgelegenheid en de bedrijfsrendementen jaren achtereen gestaag bleven groeien. Het Stichtingsakkoord van 1982 werd gevolgd door een reeks soortelijke akkoorden, tot ver in de jaren negentig, die allemaal werden afgesloten in de Stichting van de Arbeid, met loonmatiging, rendementsherstel en herverdeling van werk als centrale ingrediënten. Stekelenburg, de toenmalige voorzitter van de FNV, heeft wel eens gezegd dat het in de jaren negentig eigenlijk niet meer nodig was om de lonen te matigen. Waarom ging hij er toch mee door? Nou ja, het leverde werkgelegenheid, banen en leden op.

Een tweede institutioneel kenmerk is dat het Akkoord van Wassenaar een 'centraal akkoord was om te decentraliseren'; het maakte de weg vrij voor bipartiete samenwerking en zelf-regulering, waarmee het primaat van de Nederlandse arbeidsverhoudingen werd verplaatst van de nationale politieke arena naar het sectorale niveau. Deze vorm van 'georganiseerde decentralisatie' geeft ruimte voor variatie op sector- en ondernemingsniveau, maar vergt niettemin een vorm van centrale regie om sectorale onderhandelingen te ondersteunen en richting te geven, waarmee het mogelijk is gebleken om decentrale flexibiliteit in overeenstemming te brengen met macro-economische afwegingen.

De introductie van de nieuwe loonwet in 1986, in de derde plaats, verankerde de nieuwe bipartiete verantwoordelijkheidsstructuur in het Nederlandse stelsel van arbeidsverhoudingen. De overheid is niet helemaal uit het beeld verdwenen; zij blijft op afstand betrokken bij afspraken tussen sociale partners. De regering laat haar schaduw vallen over het bipartiete overleg door bijvoorbeeld het instrument van het algemeen verbindend verklaren van CAO's op behoedzame wijze te hanteren.

Ten slotte was van doorslaggevend belang dat instituties waarbinnen de lang volgehouden loonmatiging vorm kreeg, dat wil zeggen de bipartiete Stichting van de Arbeid en later de SER, niet hoefden te worden uitgevonden.

Nadat de investeringen in de tweede helft van de jaren tachtig aantrokken, is de

Nederlandse banenmachinerie op volle toeren gaan draaien: en wel met meer dan honderdduizend banen per jaar erbij voor een periode van meer dan vijftien jaar! Loonmatiging heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de groei van de afzet van industriële producten en verhandelbare diensten op internationale markten, waardoor de werkgelegenheids- en concurrentiepositie in de open sectoren werden verbeterd. Het negatieve effect van de dure gulden op de exportontwikkeling, vanwege de koppeling in 1983 van de gulden aan de Duitse mark, werd in belangrijke mate geneutraliseerd door de volgehouden loonmatiging. Gaandeweg is lastenverlichting, vooral onder het paarse kabinet, toegevoegd aan de Nederlandse internationale aanpassingsstrategie. Maar je zou ook kunnen zeggen – en dat komt meer overeen met De Beers stelling – dat de toename van het arbeidsaanbod van vrouwen, die veel in deeltijd zijn gaan werken, de pijn van langdurige loonmatiging verzachtte. Vooral voor gezinnen met anderhalf inkomen is loonmatiging gemakkelijker vol te houden. Dit is volgens mij nu het element van *fortuna* in het Nederlandse succes. Precies op het moment dat de loonmatiging effect begon te sorteren op de werkgelegenheid, de dienstensector opkwam die de grote groep vrouwen die wilde gaan werken, kon absorberen. Dat heeft ook het proces van loonmatiging (*virtu*) ondersteund in de zin dat veel huishoudens van één inkomen naar anderhalf inkomen gingen.

Discussie

De Beer:

Ik denk dat de analyses van Anton Hemerijck en mij uiteindelijk niet wezenlijk verschillen. Wel zie ik enkele belangrijke nuanceverschillen. Ik wil niet ontkennen dat het Akkoord van Wassenaar enige invloed heeft uitgeoefend op de CAO-lonen, maar ik plaats er twee kanttekeningen bij. Ten eerste gaat het daarbij om een eenmalig en kortstondig effect op de loonontwikkeling. De loonontwikkeling op langere termijn lijkt er niet of nauwelijks door te veranderen.

De tweede kanttekening is dat het effect op de feitelijk verdiende lonen uiteindelijk interessanter is dan het effect op de CAO-lonen. Dan blijkt er wel degelijk in de jaren tachtig een omslag plaats te vinden, die echter minder duidelijk verband houdt met het Akkoord van Wassenaar. De feitelijke loonontwikkeling blijkt in sterkere mate te reageren op de arbeidsmarktsituatie dan op dit soort formele afspraken tussen de sociale partners.

Ik vind het jammer dat Hemerijck weinig aandacht heeft voor het matigende effect van het aanbod van vrouwen op de arbeidsmarkt op de loonontwikkeling. Dat is precies de schakel die in dit verband zo interessant is. Het exacte effect daarvan is weliswaar moeilijk vast te stellen, maar voorlopig hou ik het er toch op dat dit een heel belangrijke drijvende kracht is geweest achter de loonmatiging, ook toen in de tweede helft van de jaren tachtig de werkgelegenheid weer fors aantrok. Aan de ene kant bleef daardoor de werkeloosheid vrij hoog en aan de andere kant – een effect dat Hemerijck ook noemde – betekende het dat in veel huishoudens ondanks de loonmatiging het gezinsinkomen toch redelijk steeg.

In tegenstelling tot Anton Hemerijck vind ik het gebruik van de term poldermodel wel zinvol. Ik ben het er wel mee eens dat het in ieder geval veel ouder is dan het Akkoord van Wassenaar. De consequentie daarvan is overigens dat je niet alleen de successen van de afgelopen jaren, maar ook alles wat in de daaraan voorafgaande periode mis is gegaan aan het poldermodel moet toeschrijven. Dan is er zeker zoveel reden om dit model niet aan te bevelen aan buitenlanders. Het is wat dat betreft interessant om te zien hoe het de komende jaren zal gaan als het economisch bergafwaarts gaat. Dan zal duidelijk worden of ons systeem echt crisisbestendig is. Gezien de ervaringen in het verleden ben ik daar niet zo optimistisch over.

Hemerijck:

Dat de nuchtere Nederlander, zoals Paul de Beer, niet direct trots is op het ‘poldermodel’, is ook politiek te verklaren. Bij een optreden in Amerika zat ik in een panel met Engelsman die over de regering van Tony Blair zei: ‘We zijn nu achttien maanden aan de macht en hebben een *third way* uitgedacht en dat gaan we gewoon uitvoeren’. En Kok was volgens hem ook een ‘derdewegger’. Toen zei ik: ‘Wij hebben in Nederland al achttien jaar hetzelfde beleid en pas toen een Fransman zei dat dit het “poldermodel” was zijn de Nederlandse beleidsmakers achterom gaan kijken.’

Vanwaar die terughoudendheid? Dit heeft natuurlijk alles te maken met het feit dat het in het poldermodel altijd om een compromis gaat. Voor de actoren die een akkoord ondertekenen, is het altijd een *second best solution*; ze hadden vanuit hun deelbelangen en normatieve preferenties eigenlijk iets anders voor ogen. Nu is die *second best solution* van de Nederlandse politiek van schikken en plooiën op de langere termijn een soort *first best solution* van het poldermodel geworden, maar dat begrip moest door anderen worden ontwikkeld. Maar het blijft moeilijk om er trots op te zijn.

Een ander interessant aspect is de interactie tussen loonmatiging en de toestroom van vrouwen naar de arbeidsmarkt. De vraag is nu of de toestroom van vrouwen de prijs van arbeid drukt of dat loonmatiging, in combinatie met andere factoren zoals de WAO, juist die toestroom van vrouwen mogelijk heeft gemaakt. Op een gegeven moment kan er dan een soort *feel good effect* ontstaan waardoor de mensen zeggen: we gaan gewoon zo door.

Begin jaren negentig, toen onder andere Zweden in een diepe recessie raakte door de EMS-crisis, is er in de Nederlandse verhoudingen weer ontzettend snel gereageerd. Terwijl de Duitse vakbeweging nog zes of zeven procent loonsverhoging eiste en het eigenlijk al duidelijk was dat de Duitse eenwording grote problemen opriep, toen de Belgische regering een loonmaatregel moest afkondigen, hebben de sociale partners in Nederland heel snel gezegd: we halen de les van de jaren tachtig nog een keer van stal. Mijn indruk is dan ook dat hier een element van georganiseerde besluitvorming achter zit op basis van gelijkgestemde normatieve en cognitieve oriëntaties en dat het niet enkel en alleen een reflectie is van de situatie op de arbeidsmarkt. Al herhaal ik dat de toetreding van de vrouwen tot de arbeidsmarkt een element van *fortuna* was.

Groot:

Het staat mij bij dat degenen die bij de CAO-onderhandelingen zijn betrokken, uitgaan van een indicatie van de productiviteitsstijging en de prijsstijging. Die vormen het richtsnoer voor de loonruimte, die je vervolgens op verschillende manieren kunt verdelen over de arbeidsvoorwaarden. De Beer suggereert dat die afspraken er niet veel toe doen, omdat na een tijdje andere factoren doorslaggevend zijn voor de loonontwikkeling. Ik vraag me af of dat wel zo is. Zou het niet kunnen zijn dat, doordat zowel bij de vakbeweging als bij de werkgevers economen een dominante rol spelen, de uitkomst van de onderhandelingen steeds meer bepaald wordt door de economische rationaliteit en daardoor ook op langere termijn in overeenstemming is met de economische krachten?

De Beer:

Het belangrijkste probleem met deze verklaring is dat je weliswaar een flink deel van de loonbeweging kunt verklaren uit de optelsom van de stijging van de arbeidsproductiviteit en de prijsstijging, maar dat daarin niet het effect van een hogere of lagere werkloosheid tot uitdrukking komt. Ze biedt met andere woorden geen verklaring voor de afwijking van de loonontwikkeling van die loonruimte. Ik ben het overigens wel in zo verre met je eens, dat in de vakbeweging een sterk besef bestaat dat hoge loonstijgingen uiteindelijk kunnen leiden tot meer werkloosheid en daarom voor de vakbeweging niet aantrekkelijk zijn. Dat besef is mede bepaald door de economische discussie die hierover vanaf het begin van jaren zeventig is gevoerd en die in de vakbeweging mede tot uitdrukking is gekomen via vakbondseconomen en misschien ook wel via economen bij de werkgeversorganisaties. In die zin ben ik het er wel mee eens dat de discussie onder economen in Nederland een belangrijke rol speelt bij de wijze waarop de loonvorming in CAO's tot stand komt.

Aarts:

Paul de Beer verklaart de langdurige loonmatiging voor een belangrijk deel uit de toestroom van vrouwen naar de arbeidsmarkt. Is het echter niet zo dat vrouwen voornamelijk in sectoren gingen werken, zoals de gezondheidszorg en het onderwijs, waarin zij geen echte concurrentie vormden voor de mannen en dus ook niet direct een drukkend effect op de lonen uitoefenden?

De Beer:

De groei van de arbeidsdeelname van vrouwen vanaf het midden van de jaren tachtig concentreerde zich niet in de eerste plaats in niet-commerciële diensten als de zorgsector, maar vooral in de commerciële dienstensector (zoals de detailhandel, de horeca en zakelijke dienstverlening). In die sector is het geenszins vanzelfsprekend dat het om banen ging waarvoor eigenlijk alleen vrouwen geschikt zouden zijn. De vraag is dan waarom mannen, die eerder in de industrie werkten, niet in staat zijn geweest om die banen in de horeca of detailhandel te bezetten, waarvoor vaak maar een beperkte opleiding nodig is. Daarbij spelen factoren een rol als dat het vaak

ging om flexibel werk, deeltijdwerk en laagbetaald werk waar veel werklozen geen belangstelling voor hadden. Daarnaast speelde mee dat werkgevers in die sectoren veel belang hechten aan sociale vaardigheden, waarvan men wellicht veronderstelt dat vrouwen daarover vaker beschikken dan mannen. Maar voor een deel ging het wel degelijk om sectoren waarin vrouwen en werklozen met elkaar concurreerden om de banen.

Een interessante vraag is natuurlijk wel wat de werkgevers zouden hebben gedaan indien de vrouwen zich niet zo massaal op de arbeidsmarkt hadden gemeld. Hadden ze dan toch meer werklozen aangenomen en zou de werkloosheid dan snel zijn gedaald of zouden die extra banen er helemaal niet gekomen zijn? Zou de werkgelegenheid dan misschien in een andere sector zijn gegroeid? Dat zijn vragen waar ik geen antwoord op durf te geven.

Theeuwes:

In zijn analyse heeft Leo Aarts het alleen over een toename van het aanbod, maar in de economie gaat het altijd om de interactie tussen aanbod en vraag. In de jaren tachtig is de vraag naar arbeid in elkaar gezakt en dat heeft een grote invloed op loonmatiging gehad. Verder dien je er rekening mee te houden dat de arbeidsmarkt zeer dynamisch is. Als er een vacature ontstaat, wordt die in driekwart van de gevallen vervuld door iemand die al aan het werk is, waardoor vervolgens weer ergens anders een vacature ontstaat. Je krijgt dus een vacatureketen, waardoor uiteindelijk op een heel andere plek een vacature kan openvallen dan waar de oorspronkelijke vacature ontstond. Het is dus heel goed mogelijk dat als er een vacature ontstaat in de zorgsector, die uiteindelijk resulteert in een extra vacature in de varkensfokkerij.

Hemerijck:

Een element dat nog niet genoemd is, is dat de toename van de vrouwenparticipatie natuurlijk ook te maken heeft met regelingen rondom deeltijdarbeid. Dat was ook een element in openvolgende akkoorden, te beginnen met het Akkoord van Wassenaar. Daarmee liep de Nederlandse vakbeweging internationaal volledig uit de pas. Ik geloof dat de Duitse vakbeweging nog een keer tegen Stekelenburg heeft gezegd: je bent hartstikke gek dat je dat toelaat, want het betekent het einde van de verzorgingsstaat zoals we die kennen.

Verder is gesproken over de economische rationaliteit van loonmatiging. Maar er zijn natuurlijk verschillende economische rationaliteiten, gebaseerd op verschillende cognitieve opvattingen over economische causaliteit.

In de jaren zeventig domineerde het keynesiaanse gedachtegoed volgens welke het goed was om het loon op te drijven, vooral als dat ook nog gekoppeld wordt aan de uitkeringen, want dat stimuleert de effectieve vraag. Het falen van fiscale stimulering zonder loonmatiging gaf aanleiding tot een leereffect, in eerste instantie bij de industriebonden die zagen dat je met een dure gulden je producten niet meer zo goed kwijt kon.

Ten slotte heeft zich rond 1990 een verandering in de probleemdefinitie voorge-

daan met betrekking tot 'de crisis van de verzorgingsstaat'. De WRR stelde toen dat het probleem niet de werkloosheidsbestrijding was, want dat doe je door allerlei mensen weg te zetten in de WAO, maar het probleem van het draagvlak van de verzorgingsstaat was de extreem lage arbeidsparticipatie. De oplossing was dus om zoveel mogelijk mensen aan het werk te krijgen en ieder uur extra dat wordt gewerkt, of dit nu in deeltijd of voltijd is, is winst. En toen de sociaal-democraten met Kok weer in de regering kwamen, wilden ze weliswaar herstel van de koppeling van de uitkeringen, die in de jaren zeventig zoveel ellende had veroorzaakt, maar dat werd een koppeling op afstand, direct gerelateerd aan de verhouding actieven en inactieven. Daarmee werd de vakbeweging via de CAO-onderhandelingen medeverantwoordelijk gemaakt voor de werkgelegenheidsontwikkeling. Dat dwong de sociale partners om het externe effect van arbeidsparticipatie mee te nemen in de CAO-onderhandelingen.

3 Werken als panacee of placebo

Stelling van Paul de Beer

Vroeger was het simpel. Werken was niet leuk en daarom moesten we ervoor betaald worden. Tegenwoordig ligt het niet meer zo eenvoudig. Werken is nu namelijk wel leuk, of in ieder geval horen we het leuk te vinden. Werken is een middel tot zelfverwerkelijking en persoonlijke ontplooiing, tot economische zelfstandigheid en geluk, het is een bron van maatschappelijke integratie en sociale cohesie. Een ware panacee voor al uw persoonlijke leed en menig sociale kwaal.

Helaas is nog niet iedereen voldoende van de heilzame werking van werk doordrongen. Er zijn nog te veel langdurig werklozen, overspannen WAO'ers, traditionele huisvrouwen en uitgewerkte vutters die niet of niet meer

aan het arbeidsproces deelnemen. Dat is niet alleen kostbaar voor de samenleving (als gevolg van de te verstrekken uitkeringen en gederfde inkomsten), maar ook schadelijk voor henzelf. Daarom is in de jaren negentig onder het motto 'werk, werk en nog eens werk' intensief campagne gevoerd om ieder van het belang van werk te overtuigen. Dat is te meer noodzakelijk omdat het niet voor al deze groepen vanzelf spreekt dat zij van een betaalde baan zoveel beter worden. Zo wees ik er al op dat werk lang niet altijd een effectief middel is om uit de armoede te ontsnappen. Ook het feit dat veel werkenden klagen over hoge werkdruk, dubbele belasting, stress enzovoort, helpt er niet echt aan mee. Toch lijkt de boodschap in ieder geval bij werklozen en arbeidsongeschikten te zijn overgekomen. Zij antwoorden in enquêtes desgevraagd heel gedwee dat zij niet gelukkig zijn met hun situatie en dat is precies wat we van hen willen horen. Zelfs degenen die een weinig aantrekkelijke, laagbetaalde baan aan de onderkant van de arbeidsmarkt bezetten, scoren aanzienlijk hoger op de geluksschaal. We mogen dan ook concluderen dat werk op z'n minst een effectieve placebowerking heeft: zelfs al verbetert de objectieve conditie van werklozen of arbeidsongeschikten niet veel als zij aan het werk gaan, zij *voelen* zich dan in ieder geval een stuk beter.

Bij huisvrouwen en vutters is de campagne minder aangeslagen. Vrouwen en ouderen mogen de afgelopen jaren dan massaal aan het werk zijn gegaan, de resterende huisvrouwen en vutters lijken met hun situatie zonder betaalde baan toch heel content te zijn. En dat kunnen we, zeker gezien de dreigende grijze wolk die boven ons hangt, nu net niet hebben. De campagne om het belang van werk te benadrukken moet dan ook worden voortgezet tot ook zij aan het werk zijn gegaan of in ieder geval tot zij ervan doordrongen zijn dat het geen pas geeft om met hun baanloze bestaan zoveel tevredenheid uit te stralen. Pas dan zal het participatiebeleid werkelijk zijn geslaagd.

Kort samengevat luidt mijn stelling:

Het belang van betaald werk is in onze samenleving vooral gelegen in het feit dat het zo belangrijk wordt gevonden.

Reactie van prof. dr. Jeanne de Bruijn (Vrije Universiteit Amsterdam):

Met het betoog van Paul de Beer ben ik het in grote lijnen eens, maar zijn stelling is een soort tautologie. Dat wat gesacraliseerd wordt in een samenleving wordt uiteraard door de meeste mensen als 'heilig' gezien. In onze huidige tijd betreft de heiligverklaring de betaalde arbeid (en voor korte tijd ook aandelen en opties). En we zien aan het laatste wat er gebeurt als mensen van hun geloof

afvallen. Zij die de heiligverklaring van de betaalde arbeid onderschrijven maar er geen aanspraak op kunnen maken, zijn ongelukkig (werklozen, WAO'ers); zij die deze niet onderschrijven, zijn niet ongelukkig als ze er geen aanspraak op maken (voltijdse huisvrouwen en vutters). De tautologische stelling roept de vraag op: Wie heeft er belang bij het discours dat betaalde arbeid zo belangrijk is? Vanuit een buitenperspectief zijn dat evident het economisch systeem dat voldoende arbeidsparticipatie wenst om te groeien of te krimpen en het overheidssysteem dat met zo groot mogelijke arbeidsparticipatie haar financiële draagvlak in een vergrijzende samenleving op peil wil houden. Vanuit een binnenperspectief – vanuit het individu of een groep – ligt dat gedifferentieerder, zoals Paul de Beer laat zien. Daar waar binnen- en buitenperspectief al te veel divergeren heeft de samenleving een probleem en daarover gaat het betoog van De Beer. Ik wil hier drie aspecten ter discussie stellen.

Ten eerste is vanuit het binnenperspectief de betekenis van arbeid in de levensloop sterk aan het veranderen. Ten tweede is er vanuit het buitenperspectief een tekort aan arbeidskrachten en derhalve een te geringe arbeidsparticipatie, maar vanuit een binnenperspectief gaat het om de kwaliteit van de arbeid. En ten derde is er vanuit binnen- en buitenperspectief een probleem met de relatie tussen kwaliteit van de arbeid en arbeidsproductiviteit.

Arbeid in de levensloop; naar een transitionele arbeidsmarkt

Vanuit het buitenperspectief is het dominante discours 'werk, werk, werk; niemand aan de kant, zoals verwoord in het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) uit 1990, *Een Werkend Perspectief*. In de context van de veranderende plaats van arbeid in de levensloop zou ik willen pleiten voor de stelling 'iedereen aan het werk, maar iedereen ook een beetje aan de kant'. Voor steeds meer fases in de levensloop geldt dat mensen doorgaans niet meer alle tijd aan één activiteit besteden, maar aan meerdere tegelijk. Ze doen dit uit keuze of meer of minder gedwongen. Het duidelijkst zien we dat in de tweede levensfase, waarin vooral de combinatie van arbeid en zorg een dwingende rol in de tijdsbesteding speelt. Maar ook in de eerste

levensfase waarin de hoofdactiviteit onderwijs-volgen is, zien we dat dit door steeds meer jongeren wordt gecombineerd met arbeid. Voor mensen in de overgang van tweede naar derde levensfase zien we steeds meer deeltijdpensioen, dus arbeid in combinatie met pensioneringsactiviteiten. Ook veel arbeidsongeschikten (bijna 1 op de 4) zijn deels arbeidsongeschikt en deels aan het werk. Hetzelfde geldt voor een deel van de werklozen en bijstandsgerechtigden. Dan hebben we nog – weliswaar kleine aantallen – mensen die deeltijd zijn gaan werken om daarnaast een opleiding te kunnen volgen of om tijd te hebben voor andere maatschappelijke activiteiten, vrijwilligerswerk, sport, politiek etc. Dat deze combinaties van andere activiteiten naast betaalde arbeid, variërend per levensloofase, al deels een feit is en ook belangrijk wordt gevonden in de zingeving van de levensloop (balans-vertoog) wordt in het beleid van de overheid en van bedrijven mijns inziens onvoldoende onderkend en niet als het ‘normale’ beschouwd. Alleen betaalde arbeid telt daar als ‘activiteit’, de rest wordt gedefinieerd als ‘inactiviteit’, uitgedrukt in de bekende A/I-ratio. De term ‘inactiviteit’ is op zichzelf een merkwaardige aanduiding gezien het scala en de omvang van de activiteiten die er onder vallen (in uren gemeten is de ‘onbetaalde arbeid’ omvangrijker dan de ‘betaalde arbeid’, zowel gemeten op weekbasis voor de bevolking van 12 jaar en ouder, als nog meer gemeten over de gehele levensloop). Maar een A/I-ratio is in het licht van de veranderingen in de activiteitenpakketten van mensen dringend aan herziening toe. Misschien moeten we toe naar ratio’s als A/S (arbeid en scholing), A/Z (arbeid en zorg), A/V (arbeid en vrijwilligerswerk) en A/P (arbeid en pensionering). Nederland koerst ook vergelijkenderwijs sterk op betaalde arbeid. Hierdoor komen ander maatschappelijke activiteiten, waaronder de onbetaalde zorg, vrijwilligerswerk, politieke participatie e.d. in de knel. In België bijvoorbeeld worden door de Commissie ‘Arbeid-Niet-Arbeid’ ook andere levensterreinen aangemerkt waarop op maatschappelijk nuttige arbeid plaatsvindt.

Schmid (1998) duidt deze veranderingen op de arbeidsmarkt met de term transitionele arbeidsmarkt. Er zou meer ruimte moeten zijn om combinaties van andere activiteiten naast betaalde arbeid te kunnen verrichten en verschuivingen van de ene combinatie naar de andere. Het beleid van overheid en bedrijfsleven zou overgangsfases en combinatiepatronen positief kunnen bevorderen door inkomensbeleid, sociale zekerheid, tijdsbeleid of combinatie daarvan. In een transitionele arbeidsmarkt zijn arbeid, scholing, zorg en vrijwilligerswerk meer gelijkwaardige sferen in de genoemde beleidssferen. Met een transitionele arbeidsmarkt als uitgangspunt zouden gelijkheid tussen de seksen, of gelijkheid en verantwoordelijkheid tussen generaties, beter tot hun recht kunnen komen. Een transitionele arbeidsmarkt incorporeert beter de veranderende plaats van arbeid in de diverse fasen in de levensloop in combinatie met andere maatschappelijk nuttige of nodige activiteiten, dan de arbeidsmarkt die ‘volledige werkgelegenheid’ met voltijdse banen een arbeidslevenlang overwegend nog als de norm blijft stellen.

Tekorten op de arbeidsmarkt en kwaliteit van de arbeid

De huidige krapte op de arbeidsmarkt dwingt vanuit een buitenperspectief tot verder

bevorderen van de arbeidsparticipatie en dus ook het vertoog daarover uit te dragen. Het is maar de vraag of de oplossing gezocht moet worden in het opvoeren van de druk bij die groepen die nu geheel of gedeeltelijk niet aan het arbeidsproces deelnemen. Voor diegenen die een deel van hun tijd aan andere nuttige of noodzakelijke activiteiten in hun levensloopfase besteden, ligt dit niet voor de hand. Het zal ten koste gaan van die andere activiteiten (zorg, vrijwilligerswerk e.d.). Voor diegenen die om wat voor reden arbeidsongeschikt zijn geraakt ook niet. Dat mondt veeleer uit in een verder opjagen van deze mensen, waar alleen de bureaus voor toeleiding tot de arbeidsmarkt beter van worden.

Herintreding van vutters, langer doorwerken van oudere werknemers en meer immigranten blijven dan over als mogelijkheden om de tekorten aan personeel op te vullen. In alle gevallen is de problematiek complex omdat het kwantitatieve vraagstuk minstens zo kwalitatief van aard is. Er is nog te weinig aandacht voor de vraag waarom sommige sectoren veel grotere tekorten aan personeel hebben dan andere. Beloning is slechts een van de factoren, die bovendien niet de belangrijkste reden is om tevredenheid van mensen met hun werk te verklaren. Juist in de sectoren met de grootste tekorten, zoals de zorg, het onderwijs, de politie en het gevangeniswezen, is er een probleem met de kwaliteit van het werk. Het zijn sectoren waar de aard van het werk sterk verzaaid is in de afgelopen jaren, vooral omdat veel werk in die sectoren interactief is geworden. Dat wil zeggen: de banen bestaan uit het continue interacteren met anderen, met cliënten, patiënten, leerlingen, ouders, slachtoffers etc. Er moet permanent aangestuurd worden en positief worden samengewerkt in situaties waarin de cliëntèle steeds mondiger – en deels agressiever – is geworden en waar eenrichtingsverkeer niet meer werkt. Dat geldt bijvoorbeeld voor de schooljuf die de hele dag met dertig kinderen interactief moet omgaan en hen zo tot een leerproces moet brengen. Hetzelfde geldt voor de huisarts of de politieagent die niet meer de autoriteit van voorheen hebben en nieuwe risico's in hun werk lopen. Het zijn de banen waarin de werkdruk en het ziekteverzuim hoog oplopen. Er heeft dus een verschuiving plaatsgevonden waar vandaag de dag de zwaarste arbeid in onze samenleving wordt verricht; van fysieke arbeid naar interactieve arbeid. Verbetering aanbrengen in de kwaliteit van deze interactieve banen is een belangrijke voorwaarde om de aantrekkelijkheid en de status ervan te herstellen.

Arbeidproductiviteitsstijging en kwaliteit van de arbeid

Tenslotte betreft mijn derde punt de paradox tussen kwaliteit van de arbeid en arbeidsparticipatieverhoging. De Beer stelt in zijn proefschrift dat de tekorten aan arbeidskrachten ook kunnen worden opgelost met arbeidsparticipatieverhoging in plaats van verhoging van de arbeidsparticipatie. Immers, 1% arbeidsparticipatieverhoging levert net zoveel op als 1% arbeidsparticipatie erbij, zo luidt zijn redenering. Dit lijkt simpel. Velen denken dat er op het terrein van management en administratief proces nog een wereld valt te winnen in termen van arbeidsparticipatieverhoging. Maar vooralsnog komt de druk van arbeidsparticipatieverhoging vooral terecht bij het uitvoerend werk en dat betekent veelal verregaande calculaties en opvoering van out-

put met verslechtering van de kwaliteit van de arbeid als resultaat. Dat geldt weer in het bijzonder voor het interactieve werk in de hiervoor genoemde sectoren. Juist daar zou eerder arbeidsproductiviteitsdaling gunstig zijn, zodat er weer meer ruimte komt voor taken die dergelijke functies aantrekkelijk maken: meer aandacht voor de patiënt, cliënt, leerling etc., voor het primaire proces. In Nederland is de arbeidsproductiviteit al een van de hoogsten ter wereld. En dat is ondermeer het gevolg van het feit dat veel werk dat altijd door vrouwen is verricht – toen ze nog voltijds huisvrouw waren en nu deeltijds – niet werd meegeteld. We tellen alleen de betaalde arbeid en niet het werk van vrijwilligers, gastvrouwen, leesmoeders, etc. die de gemeten arbeidsproductiviteit indirect verhogen. Als dat werk allemaal betaalde arbeid zou worden, zou de arbeidsproductiviteit juist dalen. In Nederland is de arbeidsproductiviteit bijvoorbeeld hoger dan in Denemarken waar de arbeidsparticipatie van vrouwen veel hoger ligt. Bij ons staat een juf voor een klas van dertig kinderen en daar hebben ze er twee voor een klas van twintig. Arbeidsproductiviteitsstijging en verbetering van de kwaliteit van de arbeid zijn in de Nederlandse verhoudingen eerder contrair dan supplementair.

De Beer:

Ik wil me in mijn reactie beperken tot twee punten: de transitionele arbeidsmarkt en de kwaliteit van het werk. Ik denk dat het idee van de transitionele arbeidsmarkt de gedachte dat een levensloopbaan bestaat uit al dan niet frequente wisselingen tussen verschillende activiteiten, zoals betaald werk, zorg en onderwijs – op zich zelf een aantrekkelijk perspectief is, zeker in vergelijking met het standaardbeeld dat lang gedomineerd heeft, van eerst leren, dan werken en dan met pensioen. Meer wisselingen en meer mogelijkheden om tegelijkertijd verschillende activiteiten te combineren vind ik een erg aantrekkelijk idee. Wat ik echter in veel beschouwingen over dit onderwerp mis, is hoe je die transitionele arbeidsmarkt daadwerkelijk kunt realiseren. Is de praktijk niet te weerbarstig voor zo'n ideaal, waarin je in vrij hoge frequentie van positie kunt wisselen of verschillende activiteiten kunt combineren? Vaak wordt dit toegeschreven aan het gebrek aan goede regelingen voor bijvoorbeeld ouderschapsverlof of scholingsverlof. Daardoor ontbreekt er tot nu toe een degelijke financiële basis waardoor die verschillende activiteiten voor iedereen toegankelijk worden. Tegelijkertijd heb ik echter de indruk dat de praktische problemen om je carrière tijdelijk te onderbreken voor andere activiteiten en daarna weer voor te zetten, misschien wel veel belangrijker zijn. Ik vrees dat de groepen die nu aan de kant staan en op de arbeidsmarkt niet aan de slag kunnen komen ook op een transitionele arbeidsmarkt nog steeds langdurig aan de kant zullen staan. Ik ben niet zo optimistisch dat de baan van een hoog opgeleide en goed betaalde werknemer, die verlof neemt voor een opleiding of een wereldreis of voor de zorg voor zijn kinderen, automatisch kan worden ingenomen door een langdurig werkloze of herintredende vrouw.

Ik ben het in hoge mate eens met wat Jeanne de Bruijn heeft gezegd over de kwaliteit van het werk. Ik denk ook dat werk in een aantal opzichten zwaarder is geworden. Daarbij gaat het vooral om aspecten die in mijn onderzoek niet zijn gemeten doordat we daarvoor pas vrij kort belangstelling hebben en er in veel enquêtes nog geen

vragen over zijn opgenomen. Ik wil er wel bij opmerken dat het interactief omgaan met anderen het werk weliswaar zwaarder maakt maar ook leuker. Je moet dit dus niet louter als verzwaring van het werk beschouwen. Mijns inziens ontstaan vooral problemen als mensen in uitvoerende functies steeds meer gedwongen worden om aan allerlei activiteiten deel te nemen die hen van het uitvoerende werk afhouden: vergaderingen, overleggen, het invullen van formulieren en bijhouden van statistieken; denk aan de mensen in de thuiszorg die zo'n beetje ieder minuut van hun werk moeten verantwoorden. Ik denk dat vooral door de groei van dit soort activiteiten naast het uitvoerende werk zelf mensen hun werk als steeds zwaarder gaan ervaren.

Van Praag:

Als econoom heeft Paul de Beer een verplichting om zijn stelling te herformuleren en dan te bewijzen. Wat hij eigenlijk zegt is: veel betaald werk heeft geen nut. Maar zolang er vraag naar is, zolang ervoor wordt betaald, heeft die activiteit wel degelijk nut. Wie ben jij om te bepalen dat de ene baan wel nuttig is en de andere niet?

De Beer:

Ik ben het werk aan mijn proefschrift ten dele begonnen in een poging het WRR-rapport *Een werkend perspectief* uit 1990 definitief te weerleggen door op basis van empirisch onderzoek te laten zien dat het belang van werken daarin sterk wordt overschat. Uiteindelijk ben ik echter tot een andere conclusie gekomen: de WRR had op veel meer punten gelijk dan ik verwacht had, maar voor een belangrijk deel om andere redenen dan de WRR in zijn rapport aangaf. Werk is belangrijk – maar niet zozeer omdat het bijdraagt aan de ontplooiing, omdat het inkomen oplevert, economische zelfstandigheid, sociale contacten en al dat soort dingen. Van veel van deze aspecten heb ik moeten vaststellen dat zij maar in beperkte mate het belang van betaald werk uitmaken. Tegelijkertijd stel ik vast dat werk voor mensen toch heel belangrijk is. Maar dat komt vooral doordat we er in onze samenleving zo veel belang aan hechten. Het belang van werken is dus vooral zo groot doordat we met zijn alleen hebben vastgesteld dat we werk zo belangrijk vinden. Als je mensen aan het werk helpt, maak je ze dus vaak gelukkiger – in ieder geval die werklozen en arbeidsongeschikten die nu zo ongelukkig zijn. Maar het betekent niet dat je daarmee automatisch ook alle andere sociale problemen waarmee niet-werken gepaard gaat, oplost. Neem het armoedeprobleem. Het is uit onderzoek van het SCP bekend dat armoede niet een heel belangrijke bron van ongeluk is: er zijn veel gelukkige armen en veel ongelukkige rijken. Toch vinden we het wenselijk om armoede te bestrijden. Werk is daarvoor echter geen doeltreffend instrument. Door meer mensen aan het werk te helpen maak je hen dus misschien wel gelukkiger, maar het armoedeprobleem los je er niet mee op.

Vraag: Werken is ook nog voor iets anders belangrijk, namelijk voor het financiële draagvlak van de verzorgingsstaat. Aangezien we de verzorgingsstaat voor een groot deel financieren uit premies en afdrachten over het loon, moet dit opgebracht worden door de werkenden. In Scandinavische landen als Denemarken en Zweden

is de financiering van de transitionele arbeidsmarkt anders geregeld. Daar wordt de transitionele arbeidsmarkt gefinancierd uit algemene belastingen. Daardoor is de productiviteitsval bij ons zo hoog. Bij een hoog minimumloon met financiering via premies en afdrachten hebben veel mensen weinig kans op de arbeidsmarkt doordat ze niet productief genoeg zijn. Dat speelt voor de Scandinavische schooljuffrouw veel minder. Is het daarom niet wenselijk om de vraag naar dit soort arbeid te verhogen via loonkostensubsidies?

De sectoren die Jeanne de Bruijn noemt, zijn allemaal sectoren die in Europese verzorgingsstaten grotendeels publiek of collectief gefinancierd worden. In die sectoren, zoals gezondheidszorg en onderwijs, zie je bijvoorbeeld in de Verenigde Staten veel groei en daar zijn het juist geprivatiseerde instellingen. Zouden we daarom niet ook in de zorgsector meer moeten gaan nadenken over een combinatie van publieke en private financiering, zoals we nu al doen bij de kinderopvang, als een alternatief voor het Scandinavische model? De truc die Zweden heeft uitgehaald in de jaren zeventig, kunnen we ons immers, gezien de budgettaire eisen die de EMU stelt, niet meer veroorloven. Dat is gewoon economisch onmogelijk geworden.

De Bruijn:

Ik weet niet of je de Amerikaanse gezondheidszorg als voorbeeld moet stellen voor ons land. Maar het gaat mij er toch vooral om waarom dat werk zo onaantrekkelijk is geworden. Dan is het interessant om te zien dat als de werkloosheid laag is, daar in de mannensectoren een loonsverhoging op volgt, terwijl we in de vrouwensectoren mensen uit het buitenland willen halen. Er worden eerst verpleegsters uit Polen gehaald en pas als dat niet werkt, gaan de salarissen omhoog om voldoende mensen te krijgen. Ik was onlangs op een congres in Helsinki. Daar viel mij op dat men juist in de Scandinavische landen weer premies gaat geven aan ouders die voor een deel zelf zorgen voor hun kinderen. Daar lijkt men dus terug te komen op het model van zeer hoge arbeidsparticipatie en het Nederlandse model eigenlijk aantrekkelijker te vinden. Ik denk dat een deel van de werkgevers dat al heeft ontdekt. Mensen die in deeltijd werken, zijn natuurlijk een prachtig reservoir om af en toe uit te putten voor een uitbreiding van diensten. Zo levert een kortere werkweek dus ook economisch en qua arbeidsorganisatie een structureel voordeel op.

De Beer:

Juist vanwege het probleem van de financiering van die sectoren die wij zouden willen uitbreiden en waar we de werkdruk willen verminderen, heb ik aan het einde van mijn proefschrift gepleit voor meer nadruk op verhoging van de arbeidsproductiviteit. Immers, de collectieve sector moet uiteindelijk worden gefinancierd uit het nationaal inkomen en dat kun je zowel verhogen door de arbeidsproductiviteit te verhogen als door meer mensen aan het werk te zetten. Een consequentie daarvan is overigens wel, althans als je uitgaat van koppeling van de lonen in de collectieve sector aan die in de marktsector, dat het aandeel van de collectieve uitgaven in het nationaal inkomen en dus ook de collectieve lastendruk omhoog gaat. Dat is overigens niet strijdig met

EMU-normen, want daarin zijn geen afspraken gemaakt over de hoogte van de collectieve uitgaven. Je kunt je natuurlijk wel afvragen of het economisch vol te houden is om de kosten van de collectieve sector collectief om te slaan. Ik ben daar minder pessimistisch over dan de meeste economen. Maar toch zie ik ook wel wat in de suggestie om meer aan combinaties van collectieve en private financiering te denken. Ik vind het in ieder geval merkwaardig dat de overheid aan de ene kant zegt dat zij niet meer wil uitgeven aan zorg, welzijn en onderwijs om de collectieve uitgaven in de hand te houden en aan de andere kant het mensen haast onmogelijk maakt om er in de privé-sfeer meer geld voor uit te geven. Alsof de overheid liever heeft dat men zijn inkomen in dure auto's en vakanties steekt dan in onderwijs of gezondheidszorg.

De Leij:

Waaruit leid ik nu af dat de gezondheidszorg en onderwijs sectoren zouden zijn waarin het zo slecht werken is, als deze twee bedrijfstakken de grootste bedrijfstakken van Nederland zijn? Het totaal aantal werkenden in het onderwijs en in de gezondheidszorg is gigantisch; dat daar ook veel vacatures zijn is niet meer dan logisch. Maar veel vacatures zijn er ook in de chemie en in tal van andere sectoren in het bedrijfsleven. Met loonsverhogingen in het onderwijs en de verpleging en verzorging los je het probleem dus niet op. Ik denk dat we in alle sectoren van de samenleving, zowel in de betaalde als in de onbetaalde sfeer, veel slimmer moeten gaan werken. Een van de grote problemen in de gezondheidszorg en in het onderwijs is dat we niet slim genoeg werken.

De Bruijn:

Ik betwijfel of dit zo is. Juist door de 'tayloristische' hiërarchische organisatie van het werk in die sectoren wordt het werk onwerkbaar en zijn veel banen niet meer aantrekkelijk. In de gezinszorg heeft dit absurde vormen aangenomen waardoor het werk juist niet efficiënt is. Die ver doorgevoerde arbeidsdeling is onwenselijk; men zou daar juist naar meer integrale functies met meerdere taken moeten gaan.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2002-2003) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. ISBN 90-377-0097-7 (EUR 10).

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1 (EUR 41)

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2 (EUR 34)

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062 4 (English edition 2001) (\$ 99,50)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8 (EUR 11)

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 years of social change in the Netherlands; Key data from the Social and Cultural Report 1998. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x (EUR 11)

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4 (EUR 13,40).

SCP-publicaties 2001

2001/1 Gewenste groei. Bevolkingsgroei en sociaal-ruimtelijke ontwikkelingen in ex-groeiernen (2001). ISBN 90-377-0031-4 (EUR 15,90).

2001/2 Noch markt, noch staat. De Nederlandse non-profitsector in vergelijkend perspectief (2001). ISBN 90-377-0027-6 (EUR 27,30).

2001/3 Onderwijs in allochtone levende talen. Een verkenning in zeven gemeenten (2001). ISBN 90-377-0050-0 (EUR 13,60).

2001/4 Verstandig verzorgd. Een empirisch onderzoek naar de efficiëntie van de intramurale zorg voor verstandelijk gehandicapten (2001). ISBN 90-377-0051-9 (EUR 11,35).

2001/5 Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening (2001). ISBN 90-377-0068-3 (EUR 15,90).

2001/6 Vrij om te helpen. Verkenning betaald langdurig zorgverlof (2001). ISBN 90-377-0053-5 (EUR 18,20).

2001/8 Zo gewoon mogelijk. Een onderzoek naar draagvlak en draagkracht voor de vermaatschappelijking in de geestelijke gezondheidszorg (2001). ISBN 90-377-0071-3 (EUR 30).

2001/10 Over werken in de postindustriële samenleving (2001). ISBN 90-377-0057-8 (EUR 34,10).

2001/11 Rapportage ouderen 2001. Veranderingen in de leefsituatie (2001). ISBN 90-377-0059-4 (EUR 29,55).

2001/13 De stad in de omtrek (2001). ISBN 90-377-0060-8 (EUR 18,20).

- 2001/14 De sociale staat van Nederland 2001. ISBN 0-377-0067-5 (EUR 36,15).
 2001/17a Rapportage minderheden 2001. Deel 1 Vorderingen op school. ISBN 90-377-0075-6 (EUR 22,50).
 2001/17b Rapportage minderheden 2001. Deel 2 Meer werk. ISBN 90-377-0077-2 (EUR 14,80).
 2001/17 Deel 1 en 2 Rapportage minderheden 2001. ISBN 90-377-0078-0 (EUR 32,95).
 2001/18 Armoedemonitor 2001 (2001). ISBN 90-377-0069-1 (EUR 20,42).

SCP-publicaties 2002

- 2002/2 Van huis uit digitaal. Verwerving van digitale vaardigheden tussen thuismilieu en school (2002). ISBN 90-377-0089-6 (EUR 19).
 2002/3 Voortgezet onderwijs in de jaren negentig (2002). ISBN 90-377-0072-1 (EUR 29,90).
 2002/4 Boek en markt. Effectiviteit en efficiëntie van de vaste boekenprijs (2002). ISBN 90-377-0095-0 (EUR 24,50).
 2002/5 Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid (2002). ISBN 90-377-0076-4 (EUR 34,50).
 2002/6 Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen (2002). ISBN 90-377-0098-5 (EUR 19,90).
 2002/7 Zelfbepaalde zekerheden. Individuele keuzevrijheid in de sociale verzekeringen: draagvlak, benutting en determinanten (2002). ISBN 90-377-0088-8 (EUR 12,50).
 2002/8 E-cultuur. Een empirische verkenning (2002). ISBN 90-377-0092-6 (EUR 12,50).
 2002/9 Taal lokaal. Gemeentelijk beleid onderwijs in allochtone levende talen (OALT) (2002). ISBN 90-377-0090-X (EUR 22,50).

Onderzoeksrapporten 2001

- 2001/7 Geleidelijk digitaal (2001). ISBN 90-377-0083-7 (EUR 12).
 2001/9 Het beeld van de wetenschap (2001). ISBN 90-377-0056-X (EUR 13,60).
 2001/15 Een model voor de strafrechtelijke keten (2001). ISBN 90-377-0066-7 (EUR 18,20).
 2001/16 Efficiency of Homes for the Mentally Disabled in the Netherlands (2001). ISBN 90-377-0064-0 (EUR 11,35).
 2001/21 De leefsituatie van allochtone ouderen in Nederland (2001) ISBN 90-377-0080-2 (EUR 12,90).

Onderzoeksrapporten 2002

- 2002/01 Onbetaalde arbeid op het spoor. ISBN 90-377-0073-X (EUR 12).

Werkdocumenten (rechtstreeks te verkrijgen bij het SCP).

- 67 De vraag naar kinderopvang (2001) (EUR 6,80).
 68 Trends en determinanten in de sport (2000) (EUR 6,80).
 69 De toekomst van de AWBZ (2001) (EUR 6,80).
 70 The non-profit sector in the Netherlands (2001) (EUR 6,80).
 71 Oudkomers in beeld (2001) (EUR 6,80).
 72 Het nieuwe consumeren (2001) (EUR 6,80).
 73 Voorstudie onderzoek 0-12-jarigen (2001) (EUR 6,80).
 74 Maten voor gemeenten (2001) (EUR 6,80).
 75 Ontwikkelingen in reïntegratie van uitkeringsontvangers (2001) (EUR 13,60).
 76 Tussenrapport Onderwijs in Allochtone Levende Talen (2001) (EUR 6,80).
 77 Ruime kavel of compacte stad? (2001) (EUR 6,80).
 78 Verslaglegging van de modellering van de ouderenzorg ten behoeve van het ramingsmodel zorg (2001) (EUR 6,80).
 79 Sociale cohesie en sociale infrastructuur (2002) (EUR 6,80).
 80 Gemeentelijk ramingsmodel kinderopvang (2002) ISBN 90-377-0108-6 (EUR 6,80).
 81 Modellering van de gehandicaptenzorg (2002) (EUR 6,80).
 83 Verslaglegging van de modellering van de gehandicaptenzorg (2002). ISBN 90-377-0100-0 (EUR 6,80).

- 84 Cultuur op het web. Het informatieaanbod op websites van musea en theaters (2002). ISBN 90-377-0101-9 (EUR 6,80).
- 85 Intramurale AWBZ-voorzieningen. Achtergronden bij gebruik en eigen bijdragen (2002). ISBN 90-377-0102-7 (EUR 6,80).
- 86 Memorandum quartaire sector 2002-2006 (2002). ISBN 90-377-0103-5 (EUR 10).

Overige publicaties

On Worlds of Welfare. Institutions and their effects in eleven welfare states. ISBN 90-377-0049-7 (\$ 19.95/EUR 22) (Integrale vertaling van *De maat van de verzorgingsstaat*).

Report on the Elderly 2001. ISBN 90-377-0082-9 (EUR 34) (integrale vertaling van *Rapportage ouderen 2001*).

Essay Waarom blijven boeren? (2001) ISBN 90-377-0084-5 (EUR 4,5).

Doelmatigheid in de publieke sector in perspectief (2001). ISBN 90-377-0081-0 (EUR 7).

Particulier initiatief en publiek belang (2002). ISBN 90-377-0086-1 (EUR 19,90).